

УДК 911.3:502.131

doi:10.15407/ugz2016.01.041

Л.Г. Руденко, С.А. Лісовський, Є.О. Маруняк*Інститут географії Національної академії наук України, Київ***ВИКЛИКИ І ЗАГРОЗИ ПРОСТОРОВОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ НА ШЛЯХУ ДО ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ**

Україна відноситься до держав з досить складною історією становлення та здобуття незалежності. Непростим виявився і новітній етап, ознаменований пошуками вірного геополітичного вектора та можливостей реалізації внутрішнього потенціалу розвитку, що відбувається в умовах анексії Криму та російської агресії на Донбасі, істотних трансформацій системи міжнародних відносин. Метою публікації є виявлення передумов, загроз та обмежувальних чинників для успішного просторового розвитку України у сучасному глобалізованому світі. В площині просторового розвитку означені сильні (вигідне географічне положення, сприятливі кліматичні умови, розвідані корисні копалини, високий рівень освіченості населення, розвинена транспортна і технічна інфраструктура та ін.) та слабкі (соціальна нерівність, низький рівень оплати праці та високий рівень безробіття, висока зношеність основних фондів і застарілість технологій, високий рівень корупції та ін.) сторони. Означено загрози розвитку: енергетична залежність, наявність тіньової економіки, негативне сальдо зовнішньої торгівлі товарами та послугами тощо. Дослідження проведено в рамках методології суспільної географії, з урахуванням підходів, що застосовуються у сфері сучасного державного управління та формування міжнародних відносин. Зокрема, для виявлення сильних та слабких сторін, прогалин просторового розвитку та його законодавчого забезпечення застосовано SWOT та GAP аналізи. Ключові індикатори визначено на основі досвіду міжнародних систем індикації збалансованого просторового розвитку (програми ООН та ЄС, розробки окремих європейських країн). У підсумках окреслено напрями та заходи щодо зміцнення економіки України з урахуванням принципів збалансованості та ролі в цьому географічних досліджень.

Ключові слова: просторовий розвиток; збалансований розвиток; Європейський Союз; SWOT-аналіз; індикатори збалансованості.

L.H. Rudenko, S.A. Lisovskyi, Eu.O. Maruniak*Institute of Geography of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv***CHALLENGES AND THREATS OF UKRAINIAN SPATIAL DEVELOPMENT TOWARDS EUROPEAN INTEGRATION**

Ukraine is one of the countries with rather complex history of formation and struggle for its independence. Modern stage was not simple either, marked by the search for the right geopolitical vector and opportunities for the internal potential realization which is happening under the conditions of Crimea annexation and Russian aggression in Donbas region, significant transformations of the international relations. The aim of the publication is to identify the prerequisites, threats and limiting factors for successful spatial development of Ukraine in today's globalized world. As for spatial development, there are strong (advantageous geographical location, favorable climatic conditions, proven natural resources, high level of education, developed transport and technical infrastructure, etc.) as well as weak (social inequality, low wages and high unemployment, high assets depreciation and outdated technologies, high level of corruption, etc.) points. Threats to development have been pointed out: energy dependence, the shadow economy, the negative balance of foreign trade in goods and services and so on. The study was conducted within the framework of social geography methodology considering the approaches used in contemporary governance and formation of international relations. In particular, to identify strengths and weaknesses, flaws in spatial development and its legal provision such approaches as SWOT and GAP analysis have been applied. Key indicators have been identified based on the experience of international sustainable spatial development indicators (the UN and the EU programs, developments of some European countries). Summary outlines the directions and measures to strengthen the Ukraine's economy taking in consideration the sustainability principles and role of the geographical science in this research.

Keywords: spatial development; sustainable development; European Union; SWOT-analysis; sustainability indicators.

Вступ

Оцінюючи негативні наслідки взаємодії Суспільства і Природи, що на глобальному і регіональному рівнях проявились у втраті цілісності біосфери, змінах у землекористуванні, біохімічних циклах та планетарних змінах клімату, світова громадськість після тривалих дискусій прийняла основну парадигму розвитку на XXI ст. – **парадигму сталого (збалансованого) розвитку**. В її основі лежать принципи, що ґрунтуються на системі поглядів щодо збалансованості та інтеграції економічного, соціального, екологічного та гуманітарного розвитку. В усіх державах Євро-

пейського Союзу (ЄС) ці принципи покладено в основу стратегії розвитку регіонів та національних планів дій з їх реалізації. Україна теж стала на шлях упровадження основної парадигми розвитку на XXI століття [1, 2, 5 – 7].

Сучасне українське суспільство критично оцінило попередній етап розвитку і для забезпечення успішної інтеграції у сучасному глобалізованому світі повернулось до **європейського вектора**, обраного праукраїнською державою з давніх часів. Це відбулося завдяки усвідомленню ціннісної прірви між еволюційно сформованим європейським простором з штучно, авторитарно утвореним просто-

ром радянським, в основі якого знаходились диктат та русифікація. Його релікти й досі проявляються в Україні та процвітають у багатьох колишніх радянських республіках.

При цьому розвиток співробітництва з ЄС чи азійськими інтеграційними об'єднаннями не означає відмови від самостійної зовнішньої політики. Нині Україна лише потерпає від специфіки свого *геополітичного положення*, оскільки тут зосереджені інтереси великих держав і політичних об'єднань. Та згодом, у мирний час, держава має використати переваги східного та західного векторів, співробітництва у Балто-Чорноморському регіоні. «Цивілізаційний розлом» між західним та східним православ'ям стає вужчим завдяки пришвидшеній інтеграції в економічному, соціальному, екологічному і гуманітарному (в т.ч. і релігійному) полі.

Входження України до ЄС та сприйняття переваг глобалізованого світу (інновацій, технологій, інвестицій, освітніх програм і т.п.) є стратегічно важливим завданням. Разом з тим, зрозуміло, що послаблення впливу Росії буде й надалі супроводжуватись загрозами економічного, технологічного, інформаційного характеру тощо. Отже, першочерговим завданням є формування національно орієнтованої політичної та управлінської еліти, націленої на державницький шлях розвитку, в основу якого закладена тісна взаємодія науки, бізнесу і громад. Зрозуміло і те, що для України, як і для інших держав світу, на сьогодні лишаються актуальними три основні глобальні виклики, пов'язані з: обмеженістю ресурсів розвитку; критичним екологічним станом природного середовища та глобальними змінами клімату; міжцивілізаційними та релігійними зіткненнями.

М е т а публікації – виявлення передумов, загроз та обмежувальних чинників для успішного просторового розвитку України в сучасному глобалізованому світі.

Виклад основного матеріалу

Що ж являє собою Україна у контексті оцінювання стану та потенціалу її розвитку? Якими на сьогодні є досягнення й прогалини?

На жаль, за висновками, що ґрунтуються на аналізі глобального позиціонування, Україну можна віднести лише до напівпериферії світової економічної системи, до того ж, в останні роки ще й з низхідною траєкторією руху за більшістю міжнародних індексів. Значна кількість проблем існує і в сфері просторового розвитку¹ країни. Частина з них виникла ще в період перебування території України в складі СРСР, частина має сучасну генезу.

Здобувши незалежність, Україна почала будувати державність, не маючи достатніх кадрів

управлінців, здатних приймати та реалізовувати самостійні рішення. Потенціал розвитку держави був значною мірою зруйнований, природні ресурси – вичерпані, основні виробничі засоби – істотно амортизовані.

Наслідки цього відчуваються й нині – за останні 25 років Україна має найнижчі в світі показники динаміки ВВП. У цьому значну роль відіграли провали в державній політиці часів незалежності, корупція, політична нестабільність та нездатність національної еліти мислити та діяти патріотично. Основні індикатори розвитку за цей період вміщені в таблиці 1.

Нині *сильними сторонами* в площині просторового розвитку України є:

- вигідне географічне положення;
- родючі землі;
- сприятливі для проживання населення та організації виробництва кліматичні умови;
- розташування в межах 4 природних зон та 2 гірських регіонів, що зумовлює різну специфіку вирощування сільськогосподарських культур та ведення інших видів економічної діяльності;
- розвідані запаси мінеральних ресурсів, зокрема вуглеводнів, сировини для атомної енергетики та точного машинобудування;
- високий рівень освіченості населення та розвиток наукової сфери;
- відносно розвинена транспортна, технічна і соціальна інфраструктура;
- ландшафтне, зокрема біорізноманіття та інші.

До *слабких сторін*, що формують певні виклики і загрози в Україні і є приводом для значного суспільного занепокоєння, слід віднести:

- розшарування населення та соціальну нерівність;
- низький рівень оплати праці та відсутність робочих місць, що підвищує соціальну напруженість і стимулює прояв «соціальних хвороб» (алкоголізм, наркоманія, злочинність);
- негативну тенденцію зменшення чисельності населення, його старіння та міграцію за межі держави;
- недостатні витрати на науку, яка є провідним чинником формування нового технологічного укладу держави;
- високу зношеність основних фондів, технічної й транспортної інфраструктури, застарілість технологічних рішень і процесів за всіма видами діяльності суспільства;
- неефективну галузеву структуру промислового виробництва;
- високу енерго- і водоемність господарства, його імпортозалежність;
- низький рівень ВВП на одну особу;
- високий рівень корупції;
- порушення природних екологічних властивостей компонентів природи, зокрема низьку якість

¹Просторовий розвиток у розумінні еволюції територій в усіх вимірах (економічному, соціальному, фізичному). www.coi.int

Таблиця 1. Україна. Основні індикатори розвитку, 2000 – 2014 рр.

Індикатори	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2013/2014 р.	Порівняння: Німеччина, Польща, Україна
ВВП/1 особу, дол. США	635,7	1828,7	2974,0	4029,7/ 3082,5	
Витрати на розробки та дослідження, % ВВП	1,0	1,2	0,8	0,7	
Щільність населення, осіб/км ²	81,5	78,0	76,0	75,3/75,2	
Безробіття серед людей з вищою освітою, %	44,0	33,3	35,8	39,7/-	
Викиди CO ₂ , т/особу	6,52	7,09	6,64	6,26	
Виробництво енергії з відновлюваних джерел, % всієї виробленої енергії	6,59	6,67	7,10	5,66	
Щільність автомобільних шляхів, км на 1000 км ²	271	273	281	281	
Забезпеченість провідним Інтернетом, на 100 осіб	-	0,3	6,4	8,4	

питної води і високий рівень забруднення повітря в містах, значну розораність земель та низький показник заповідності території;

– інертність дій управлінських структур щодо входження економіки України у європейський економічний простір.

Серед *загроз* просторовому розвитку України насамперед варто виділити проблему наслідків Чорнобильської катастрофи 1986 р. (виведення великої території з господарського обігу, забруднення земель радіоактивними речовинами, погіршення стану здоров'я населення внаслідок отриманого опромінення, виведення ЧАЕС з експлуатації тощо). У геополітичній площині непередбачуваними залишаються наслідки російської агресії: анексії АР Крим, військових дій на Донбасі, активізації

терористичної діяльності.

Істотно уповільнюють економічне зростання й такі чинники, як фінансово-економічна та енергетична залежність; порушення паритету між експортом та імпортом; наявність тіньової економіки; велика кількість об'єктів, що є можливими джерелами витоку надзвичайних ситуацій; низький рівень фінансового забезпечення наукової діяльності, що унеможливує підтримку напрямів, які відповідають шостому технологічному укладу (біотехнології, нові матеріали та нанотехнології, радіоелектроніка, космічні дослідження, енергетичні технології й т.п.).

Слід наголосити, що кризовий стан економіки держави значною мірою зумовлений невизначеністю цілей її розвитку, непродуманими діями

управлінців високого рангу, які, як правило, призначаються не за професійним, а за політичним принципом, часто змінюються, що у поєднанні позначається неефективністю управління та зростаючою корупцією. Важливою проблемою є криза суспільної та індивідуальної моралі.

Аналіз сильних та слабких сторін економіки України та основних загроз, що постають перед нею, не дає однозначного визначення сценаріїв майбутнього розвитку держави. Станом на початок 2016 р. можна констатувати порушення низки міжнародних угод щодо усталеності й визначеності кордонів європейських держав. Це значною мірою стосується і України, яка має витратити значні кошти на підтримку та облаштування кордонів і ведення антитерористичних операцій. У суспільстві, через погіршення соціальних стандартів, непрозорість управління, у тому числі й коштами міжнародних кредитів та програм, невинуватені сподівання Революції Гідності накопичується конфліктний потенціал. Негативні наслідки його реалізації зрозумілі і в Україні, і в розвинених країнах, консультативна та фінансова підтримка яких спрямована на зменшення ризику виникнення нової кризи.

Стан економіки України істотно вплинув на **диспропорції просторового розвитку**. Зупинимось насамперед на особливостях розвитку українських міст, що мають виконувати функції центрів просторового каркасу. Єдиним містом, що може на сьогодні претендувати на статус глобального, є Київ. За більшістю висновків, що ґрунтуються на аналізі основних рис глобальності, навіть столиця України досі не може бути названа глобальним містом. Водночас, Київ вже є одним із важливих центрів, значущих у європейському масштабі. Потенційно до цієї категорії можуть бути віднесені Харків, Одеса, Дніпропетровськ, Запоріжжя та Львів. Решта обласних центрів виконують переважно внутрішні функції, часто поступаючись за кількістю населення та окремими показниками соціально-економічного розвитку навіть другорядним, регіональним центрам.

Підґрунтям розвитку є, крім столиці, шість міст (нинішніх та колишніх мільйонників), одне з яких тимчасово окуповано, а ще в двох мають місце достатньо стрімкі темпи скорочення чисельності населення (Дніпропетровськ – 8,1%, Запоріжжя – 6,3%). Дніпропетровськ, Харків та Запоріжжя, ймовірно, мають перспективу збільшення чисельності населення за рахунок переселенців з окупованих територій, але якість нових людських ресурсів, як і витрати на їх суспільну інтеграцію залишаються невизначеними.

За таких умов важко не погодитись з ідеями щодо активнішого формування додаткових центрів «метрополійного» рівня, або ж міст-дублерів. Відповідно до однієї з них «простір між містами-дублерами потребує ще одного міста такого ж

рівня» [4], на роль якого пропонується Вінниця. Подібні спроби, на нашу думку, можливі й стосовно Черкас. Слід також зазначити, що міста з найнижчої категорії насамперед «недофінансовані» державою протягом тривалого періоду орієнтації на розвиток «промислового Сходу». Перегляд такої політики може стати основою для їх майбутнього відродження.

Ще складніші процеси відбуваються у сільській місцевості, на яку припадає понад 80% території України. Невдале господарювання призвело до її занепаду. За останні 25 років сільська місцевість втратила понад 3 млн мешканців і характеризується, у більшості випадків, відсутністю бюджетоформуючих підприємств, робочих місць, інтенсифікацією міграцій населення та зняттям з обліку великої кількості сільських поселень. З 1991 по 2013 р. в Україні зникло 641 сільське поселення. Щоправда, деякі з них були приєднані до більших за чисельністю населених пунктів, а 528 залишились взагалі без людей.

Науковці з часу здобуття незалежності приділяють проблемам розвитку держави неабияку увагу. В їх численних доповідних записках, доповідях, виступах представлено розроблені наукові програми з конкретними пропозиціями для втілення їх у державі. «В Україні ніколи не було нестачі проєктів, концепцій, програм перетворення суспільства, але всі вони залишились на папері» [3]. У черговій опублікованій доповіді науковців НАН України, за ініціативою і редакцією В.М.Гейця, поставлено низку гострих питань і запропоновано механізми їх вирішення шляхом здійснення відповідних реформ стосовно політичних та державно-правових перетворень, удосконалення адміністративно-територіального устрою, модернізації соціогуманітарного простору України, стану та перспектив розвитку зовнішнього сектора економіки, технологічної модернізації, модернізації державного управління і багато інших конкретних механізмів. На жаль, як і в попередні роки, пропозиції науковців щодо здійснення різного виду реформ залишились поза увагою владних структур держави.

Очевидно, відсутність реформ зумовила наслідки подальшого соціально-економічного розвитку, оскільки більшість прогностичних показників на 2015 р. не лише не досягнута, а й мала тенденцію до зниження. Саме відсутність у державі відчутних та ефективних реформ, на думку багатьох науковців, може призвести до **глибокої руйнівної кризи**. Стало очевидним, що поліпшення економічної ситуації не завжди пов'язано зі зміною президента або прем'єр-міністра, а потребує проведення глибоких суспільних перетворень та усвідомлення Суспільством цілей та завдань розвитку. В нинішніх умовах, що склались в Україні та розглянуті вище, тривала і частково прихована криза не лише економіки, а й духовності людей може завершити-

Таблиця 2. Фінансування наукової діяльності окремих держав світу (% від ВВП)*

Держави	1996	2000	2005	2010	2013
Постсоціалістичні держави:					
Вірменія	0,2	0,2	0,3	0,2	0,2
Білорусь	1,0	0,7	0,7	0,7	0,7
Естонія	?	0,6	0,9	1,6	1,7
Казахстан	?	0,2	0,3	0,2	0,2
Литва	0,5	0,6	0,8	0,8	1,0
Латвія	0,4	0,4	0,5	0,6	0,6
Молдова	0,9	?	0,4	0,4	0,4
Росія	1,0	1,0	1,1	1,1	1,1
Україна	?	1,0	1,2	0,8	0,8
Держави колишнього Варшавського договору					
Болгарія	0,5	0,5	0,5	0,6	0,6
Чехія	0,9	1,1	1,2	1,3	1,9
Угорщина	0,6	0,8	0,9	1,2	1,4
Польща	0,7	0,6	0,6	0,7	0,9
Румунія	0,7	0,4	0,4	0,5	0,4
Словачія	0,9	0,6	0,5	0,6	0,8
Інші держави					
Китай	0,6	0,9	1,3	1,7	2,0
Ізраїль	2,6	4,0	4,1	4,0	4,2
США	2,4	2,6	2,5	2,7	?
Світ	2,0	2,1	2,0	2,1	?

*Дані Світового банку

тись колапсом із появою кількох деструктивних політичних сил. Їх вплив може сприяти дезінтеграції та федералізації держави із сумнівними перспективами щодо збереження її самостійності.

Висновки

Можлива стабілізація та зміцнення економіки розвитку з урахуванням принципів збалансованості може бути пов'язана завдяки таким діям:

1. Призначення управлінців різного рівня з урахуванням кваліфікаційних якостей, а не їх політичної спрямованості; призупинення корупції при вирішенні цих питань. Ці фахівці мають відповідати таким основним вимогам: відповідна вища освіта; досвід управлінської діяльності; глибоке обізнання з потенційною сферою відповідальності. Важливим є також стажування у країнах ЄС. На сьогодні, при політичній волі Президента, резерв їх може формуватися не тільки з випускників вищих навчальних закладів, а й фахівців Національної академії державного управління при Президентові України. Саме такі фахівці будуть здатні оцінити наслідки затяжної економічної кризи, активно і професійно працювати у напрямку стабілізації економіки та її розвитку. Як і в країнах ЄС, визначення напрямів і цілей розвитку та механізмів їх досягнення має відбуватись у тісній співпраці науковців, управлінців і представників бізнесу.

2. Дотримання і виконання міжнародних зобов'язань, які Україна підписала за часи незалеж-

ності і надалі підписуватиме. Найбільш ґрунтовним і зобов'язувальним документом є Угода про асоціацію між Україною та ЄС, що містить 488 статей щодо заходів, які відповідним управлінським структурам слід здійснити до 2017 р. У плані дій розписані чіткі завдання, строки та відповідальні за їх виконання. Ця та інші багатосторонні чи односторонні угоди зумовлюють необхідність інтеграції їх в національну політику України, передусім у її законодавче поле. Впровадженню основоположних принципів сталого (збалансованого) розвитку сприяє аналіз прогалин у законодавстві, які стримують впровадження трьох глобальних конвенцій, підписаних Україною: Рамкова конвенція ООН про зміни клімату, Конвенція ООН про біологічне різноманіття і Конвенція ООН про боротьбу з опустелюванням.

Протягом 2014-2015 рр. нами проведений такий аналіз у галузі політики щодо природних ресурсів. У процесі його здійснення, разом із позитивними прикладами (прийняття Закону «Про основні заходи (стратегію) державної економічної політики України на період 2020 р.», розпорядження КМ України «Про національний план дій з охорони навколишнього природного середовища» та ін.), виявлено низку прогалин, пов'язаних із термінологією, відсутністю розуміння ідеології сталого (збалансованого) розвитку, застарілими підходами в управлінні, неінтегрованістю основних міжнародних конвенцій та ресурсів ЄС в національну

політику, відсутністю у державі стратегії сталого розвитку і національного плану дій і т.п. На нашу думку, найбільшим негативним явищем залишається проблема невиконання уже прийнятих законів на різних рівнях управлінської діяльності та корупція.

3. Визначення чіткої моделі розвитку з урахуванням результатів наукової діяльності стосовно наук про життя, оцінювання кризового стану природного середовища, збалансованості економічного, соціального і екологічного розвитку, досягнень нанотехнологій, радіоелектроніки, аерокосмічних, цифрових технологій, біотехнологій, нових технологій у виробництві різних товарів і продукції тощо. Пріоритетність цих напрямів підтверджувалась на багатьох міжнародних форумах, у т. ч. і на Всесвітньому економічному форумі в Давосі (20-23.01.2016 р.). Його головною темою була четверта індустріальна революція, пов'язана із робототехнікою та інтернетизацією.

Майбутнє світового розвитку лідери передових країн чітко пов'язують із розвитком науки та її здобутками. Серед останніх тем в обговоренні Комісії ООН з науки і технологій можна назвати такі: «Технології як рушійна сила розвитку», «Визначальна роль науки, технологій та інновацій у переході від цілей розвитку тисячоліття до цілей збалансованого розвитку», «Урбанізація – виклик та можливість для країн, що розвиваються». Значну увагу комісія приділяє стратегічному прогнозу Порядку денного після 2015 р. та «цифровому» розвитку. На жаль, навіть побіжний перегляд бюджету держави на 2016 р. дає підстави стверджувати, що майбутнє України розглядається без посилань на

наукові дослідження. Така модель не може забезпечити поступального розвитку.

Аналіз фінансування наукової діяльності держав світу (табл. 2) підтверджує відому тезу, що країни – колишні республіки СРСР знаходяться в дуже складних економічних умовах, які значною мірою пов'язані з недостатнім розвитком науки та орієнтацією на використання сировини. Нові держави ЄС значно посирили увагу до підтримки науки, але і вони значно відстають від світових економічних лідерів – США та Китаю.

Вибір Україною європейського вектора розвитку має бути підтверджений активною діяльністю громад різного рівня та управлінців високого рівня. На нашу думку, тільки такі спільні зусилля з відповідними реформами при співпраці з державами ЄС та фінансовій, інституційній, інформаційній і гуманітарній підтримці інших держав світу зможуть забезпечити майбутнє держави. Орієнтиром можливого сценарію розвитку є основні положення стратегії ЄС «Європа-2020». В ній виписані три напрями розвитку (розумне зростання, збалансоване зростання та інклюзивне зростання) з окресленою деталізацією, постановкою цілей та флагманськими ініціативами.

Опрацювання стратегії розвитку держави та окремих її регіонів має знаходитись в руслі Порядку денного на XXI ст. та враховувати всі три основні складові розвитку – економічну, соціальну та екологічну. Тільки така діяльність може забезпечити призупинення деградації природного середовища, збереження й раціональне використання природних ресурсів, підвищення ефективності виробництва і добробуту населення.

References [Література]

1. Lisovskyi S.A. (2009). *Society and nature: the balance of interests in Ukraine*. Institute of Geography of NAS of Ukraine. Kyiv. [In Ukrainian]. [Лісовський С.А. Суспільство і природа: баланс інтересів на теренах України. Інститут географії НАН України. – К., 2009. – 300 с.]
2. *Scientific grounds for the sustainable development of Ukraine strategy development*. (2012). IPREED of NAS of Ukraine, IG of NAS of Ukraine, IPPE of NAS of Ukraine. Odessa: IPREED of NAS of Ukraine. [In Ukrainian]. [Наукові засади розробки стратегії сталого розвитку України / ІПРЕЕД НАН України, ІГ НАН України, ІППЕ НАН України. – Одеса: ІПРЕЕД НАН України, 2012. – 714 с.]
3. *New direction: reforms in Ukraine. 2010-2015. National Report*. (2010). Ed. V.M. Heys at al. Kyiv. NVTsNBUV. [In Ukrainian]. [Новий курс: реформи в Україні. 2010-2015. Національна доповідь / за ред. В.М.Гейця та ін. – К.НВЦНБУВ, 2010. – 232 с.]
4. Nudelman V.I. (2015). *Injustice of space*. Kiev. [In Ukrainian]. [Нудельман В. І. Несправедливість простору. – К., 2015. – 59 с.]
5. Lisovskyi S.A., Marushevskiy G.B., Pavlychenko P.G., Rudenko L.G., Tymochko T.V. (2012). *Draft of the Ukraine's report to the UN conference on sustainable (balanced) development Rio + 20*. Kyiv. Center for environmental education and information. Kyiv. [In Ukrainian]. [Проект доповіді України до конференції ООН зі сталого (збалансованого) розвитку Ріо + 20. С.А. Лісовський., Г.Б. Марушевський, П.Г. Павличенко, Л.Г. Руденко, Т.В.Тимочко Т.В. – К.: Центр екологічної освіти та інформації. 2012. – 60 с.]
6. Grechko T.K., Lisovskyi S.A., Romaniuk S.A., Rudenko L.G. (2015). *Social administration in providing sustainable (balanced) development*: Textbook. The National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, the Institute of Geography of NAS of Ukraine. Kyiv. [In Ukrainian]. [Публічне управління в забезпеченні сталого (збалансованого) розвитку: Навчальний посібник / Т.К. Гречко, С.А. Лісовський, С.А. Романюк, Л.Г. Руденко. Національна академія державного управління при Президентові України, Інститут географії НАН України. – К., 2015. – 264 с.]
7. State of the “Agenda for the XXI Century” provisions implementation in Ukraine (2002 - 2012) (2014). Ed. Rudenko L.G. Kyiv: *Academpriodica*. [In Ukrainian]. [Стан виконання в Україні положень «Порядку денного на XXI століття» (2002 – 2012) / за ред. Руденка Л.Г. – К.: Академпериодика, 2014. – 359 с.]